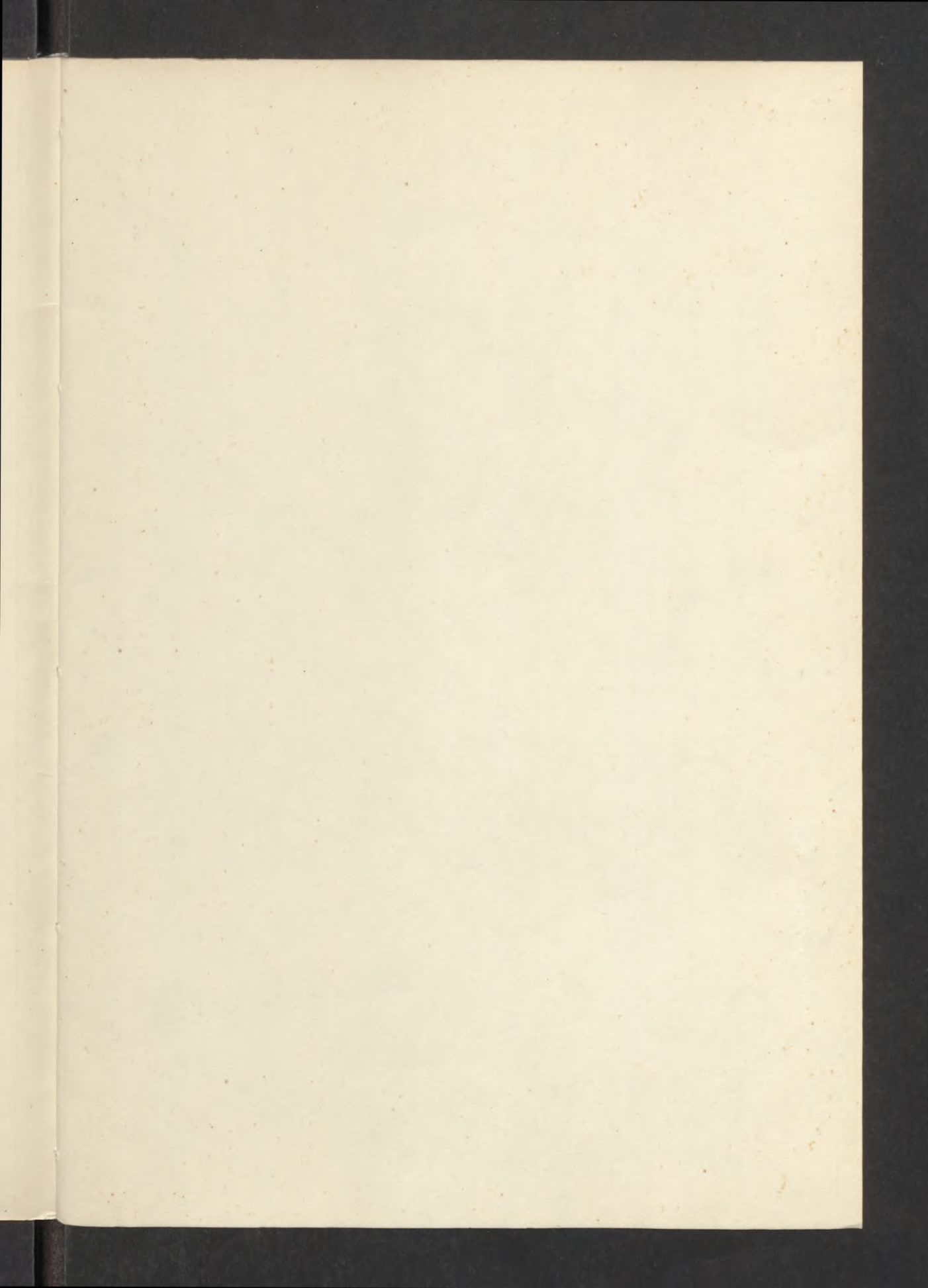
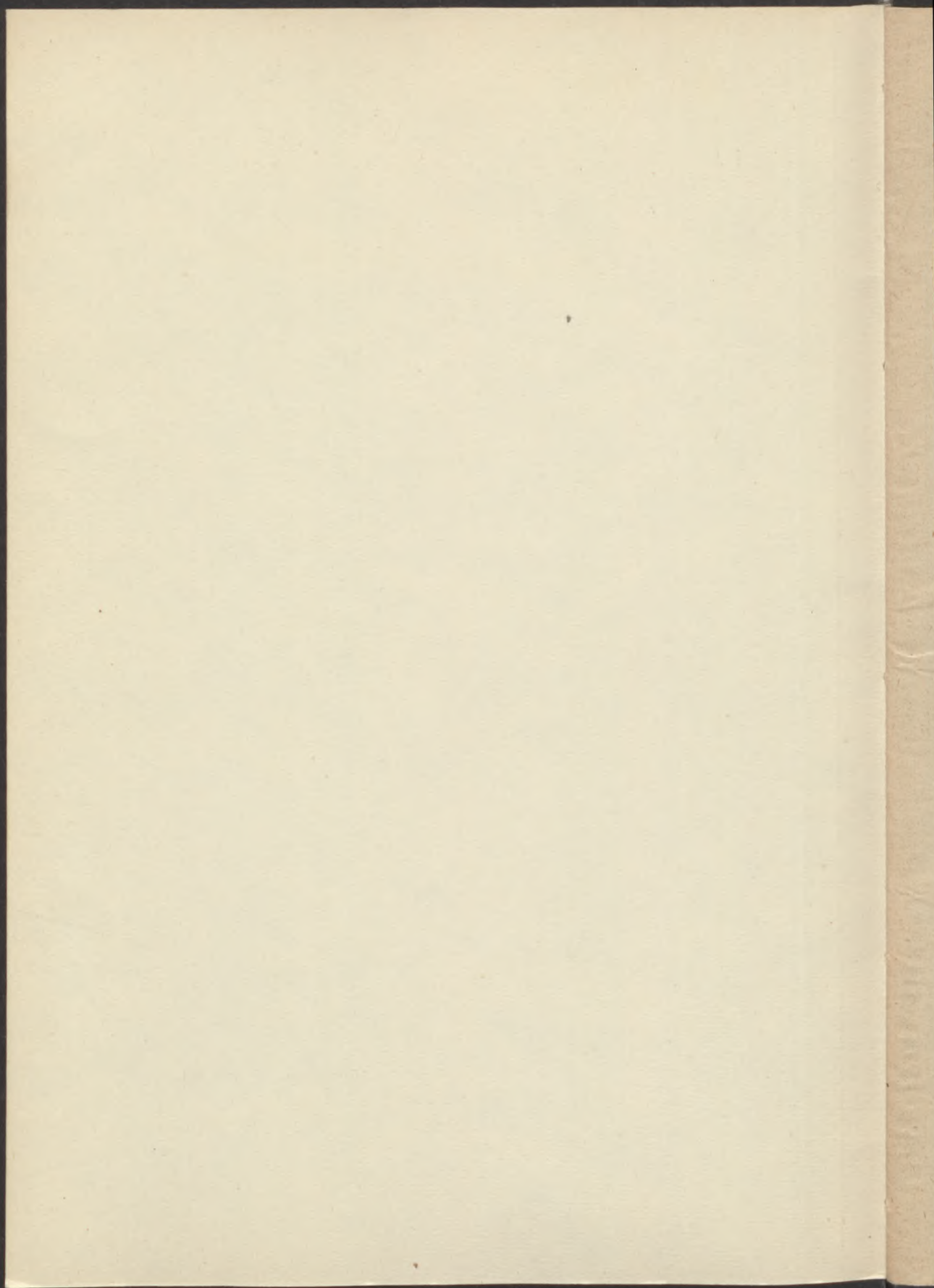

617.780

31 476

Különlenyomat
a Természettudományi Közlöny 1931. évi március 15. számából.

617780

(R
2)

Rafaics Raymund.

Kökörcsin, a magyarság ősi virága.

Még senki sem vetette fel eddig azt a kérdést: vajjon a honfoglaló magyarság érdeklődött-e a virágok iránt, ismert-e valamilyen virágot, volt-e valaminő virágkultusza?

A magyar hitregék nyomozói, IPOLYI ARNOLD és KANDRA KABOS sem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, noha több alkalommal szinte tollukra kínálkozott. Így például KANDRA KABOS nem kevesebb, mint 82 olyan népies gyógynövény nevét említi, amelyek szerinte az ősök gyógyszertárához tartoztak s bár ezek között virágnevezetűek is vannak, mint Boldogasszony rózsája, gilisztavirág, Szent György-virág, a főntebb említett kérdésre nem tér ki. Még jobb alkalom kínálkozott erre a pünkösdi és a szentivánéji népiünneppel kapcsolatban, mert mindkettőn díszként is szerepel a virág és az ott mondott virágénekekben is többféle virág neve fordul elő, de sem IPOLYI, sem KANDRA nem érdeklődik az iránt, hogy ezek a virágok szintén hagyományai-e az állítólagos ősvallási kultusznak.

Amint IPOLYI és KANDRA elmulasztottak, azt én elvégeztem, kinyomoztam azoknak a virágoknak nevét és használatát, amelyek helyet kaptak a Magyar mythologia című munkákban. Sajnos, az eredmény egyenesen lesújtónak mondható. Kétségtelen ugyanis, hogy az IPOLYI és a KANDRA műveiben szereplő virágnevek és virághasználatok görög-római eredetűek és a keresztény kolostorokból a Duna—Tisza földjén kerültek a nép körébe.

De a főntebb fölvetett kérdés ezzel nem tekinthető elintézettnak. IPOLYI és KANDRA nagyon gyorsan akarták megfejteni az ősvallás problémáját és helytelen utakon jártak, sem nyelvészeti, sem történeti kutatásokat nem végeztek. Azt hiszem, hogy egészen félretéve a hitregék ügyét és egyszerűen nyelvészeti és történeti adatokon indulva, megoldható az általam fölvetett kérdés, kinyomozható, hogy ismert-e az ősmagyarság valaminő virágot.

A nyelvészeti kutatások tisztázták, hogy az ugormagyarok mint halász-vadász nép jutott az Ural keleti oldalán a török népmozgalmak forgatagába és innen bolgár-török keveredés után mint lovas-nomád nép vándorolt Levediába, ahol megtanulta az állattenyésztést és növénytermesztést. Ez is bolgár-török hatás alatt ment végbe, bizonyítják termesztett növényeink legrégibb nevei: búza, árpa, szőlő, alma, körte, kender; mind bolgár-török rokonságú szó.¹

Ahol azonban megtaláljuk a növénytermesztést, ott egészen bizonyosan nyomára kell akadnunk a növénykultusznak is és ebben a virág-

¹ Gombocz Z.: Életföldrajz és a magyar őshaza. Természettud. Közl. 1925.

617.780

kultusznak is. Az az ember, aki növénytermesztéssel foglalkozik, okvetlenül helyet ad hitében a növénynek, miként a vadász- és halásznépek, valamint az állattenyésztők az állatokat fogadják isteneik közé. Minthogy az ősmagyarok életében olyan jelentékeny szerepet játszott a növény, hogy a honfoglaló vezért, ÁRPÁD-ot is növényről, az árpáról vett névvel tüntették ki, eleve fel kell tennünk, hogy a virágkultusz sem lehetett ismeretlen körükben.

A nyelvészeti kutatások eredményei alapján az ősmagyarok virága a kökörcsin volt. Hogy a kökörcsin neve a török szavak közé tartozik, már MUNKÁCSI BERNÁT kimutatta, később GOMBOCZ ZOLTÁN is meg erősítette, végül pedig PALLÓ MARGIT az elemeit is megvilágította. Mivel pedig a kökörcsin szó már a középkori legrégibb növénynevek között előfordul, bizonyos, hogy a honfoglalók hozták magukkal keletről és hogy számottevő szerepet játszott a magyarság szókészletében, arra abból a körülményből következtethetünk, hogy az egész latin középkoron át s értetlenül megőrizték. Mindaddig a kökörcsin az az egyetlen virág, amelyről egész határozottsággal elmondhatjuk, hogy ismeretét nemcsak hogy nem nyugatról kaptuk, hanem már akkor ismertük és nevén neveztük, amikor a nyugati országokban még senki sem tudott róla.

A kökörcsin szó a köztörök kök szó származéka, a kök pedig azonos a magyar kék szóval. A török nyelvben gyakori eset, hogy a színeket jelző szavakból különféle kicsinyítő képzővel állat- és növénynevek származnak. A kék szó eredeti alakjában is használatos növénynévnek¹ és például a magyarság az egész középkoron át kek-nek nevezte a salátát. A lactuca magyar neve mind a XV. század első negyedéből maradt schlägli, mind pedig a XV. század végéről eredő besztercei szótár szerint kek. A XV. század utolsó negyedében a római Casanate-könyvtár Korvinkódexébe írt magyar glosszák szerint a természetben talált salátaszerű növények neve vadkek. A kek szó ma már nem használatos a magyar nyelvben, ellenben annál gyakrabban emlegetjük napjainkban is a szintén török rokonságú kökényt, amely természetesen hasonlóképpen a kök szó származéka. Az említett középkori magyar szójegyzékek keken és kekyn alakban ismerik.

A kökörcsin szó ma is előfordul a török nyelvekben és pedig kögür-csün és kögölcsin módosulatban. Mindkét szó a kök kétszeres kicsinyítése egyrészt az r, másrészt a csin kicsinyítő képzővel.² Szó szerint tehát kékecskét jelent mai nyelvünk szerint. A török inkább állatnévnek használja, a vadgalamb nevéként, a magyarok növény neve gyanánt őrizték meg s azt a növényt ismerik manapság is kökörcsinnek, amely kék virágával gyönyörködteti a szemet és amelyet a tudomány *Pulsatilla* néven könyvelt el (1—4. kép).

Külön is ki kell emelnünk annak a körülménynek a jelentőségét, hogy a kökörcsin nevének eredetét messze keletre és legalább a VIII. századig visszavezethetjük. A kökörcsin már a középkorban, kimutathatólag a XV. század elejétől kezdve növénynév a magyarban és semmi nyoma annak, hogy a magyarság valaha is használta volna állatnévként, tehát

¹ GOMBOCZ Z.: Kék. Magyar Nyelv. 1910., 228. old.

² PALLÓ M.: Kökörcsin. Nyelvtud. Közlem. 1923.

jogosan következtetjük, hogy a magyarság már keletről hozta a kökörcsin ismeretét és nevét és a Duna—Tisza földjén is megőrizte mindaddig, amíg a magyar szerzetesek végül a XV. században betűkkel is megörökítették ezt a növénynevet.

Bizonyos, hogy a középkori magyar szójegyzékek készítői nagyon jól ismerték a kökörcsin magyar nevét és ehhez kovácsolták a növény latin nevét, amelyet sehol sem találunk meg a nyugati országokban. A schlägli szójegyzék készítője k w t w r c h w betűkkel igyekezett leírni

1. kép. Leánykökörcsin (*Pulsatilla grandis* WENDER) a Köhegyen Pomáz mellett.
(VAJDA L. felvétele.)

a kökörcsin szót és a magyar szó latin egyenlőjeként titipust-írt.¹ A beszercei szójegyzék írója szerint a növény magyar neve k i k e r c h e n, a latin titipus.² Érdekes, hogy a Korvin-kódex magyar szavainak írója egyszerűen a *primula veris* nevet tartja a kekerczin latin nevének, amely nyugaton a százszorszép és a kankalin latin neve.³ A titipus sem a középkori, sem a későbbi latin növénynevek között nem található. Kissé hasonlít hozzá a ma *Euphorbia* néven ismert kutyatej középkori titimallum, timila, titimula és titimalus neve,

¹ SZAMOTA I.: A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. 1894.

² FINÁLY H.: A beszercei szószeret. 1892.

³ SCHÖNHERR GY.: A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe és annak magyar glosszái. 1905.

ezért az említett szójegyzékek ismertetői ezzel azonosítják a *titipus*-t, ámde ez mindenesetre téves, mert a XVI. században, mikor a kökörcsin nyugatról származó latin nevét átveszi a magyar irodalom is, a *titipus* eltűnik a feledés homályában. Hogy a Korvin-kódex *primula veris* néven akarja magyarázni a latin nyelven beszélők számára a kökörcsint, könnyen érthető, hiszen a kökörcsin magyar földön legdíszesebb hirdetője a tavasznak.

A nyugati országokban csak a XVI. században vált ismeretessé a kökörcsin, ami határozottan mutatja, hogy a középkorban sem törhették át a nyugatról keletre áramló kultúra hullámain a keleten támadt és őrzött ismeretek. Azonban a nyugati országokban nem a nép köréből szivárgott a kökörcsin ismerete a tudományba, hanem a botanikusok fedezték fel ezt a növényt és azok adtak neki nevet. Hogy csak ilyen későn, a XVI. században vonult be nyugaton a tudományos irodalomba a kökörcsin, annak az az egyszerű magyarázata, hogy a régiek, THEOPHRASTOS, DIOSKURIDES és PLINIUS nem foglalkoztak ezzel a növénnel és így az újkor botanikusainak maguknak kellett ezt a növényt felfedezniük.

Úgy látszik, hogy a kökörcsint Németországban és Itáliában körülbelül egészen egyazon időben egyszerre fedezték fel a tudomány számára. Németországban az élesszemű megfigyelő, OTTO BRUNFELS 1530-ban vezette be a botanikai irodalomba. *Herbarium* című munkájában részletesen elmondja, hogy az ókori fűvészek munkáiban nem találja ennek a növénynek a nevét, ezért csak a német gyógyszerészek által használt német nevet tűzi a kép fölé. A kökörcsin német patikai neve: *K u c h e n s c h e l l* és *H a c k e t k r a u t*. Itáliában GHERARDO CIBO (1512—1600) a XVI. század harmincas éveiben gazdag növénygyűjteményt készített, amely mai napig fennmaradt¹ s ebben most is látható a kökörcsin legelső száritott példánya. CIBO herbáriumát 1532-vel szokták datálni az olasz botanikusok és mert BRUNFELS művének első kiadása is minden valószínűség szerint ugyanebben az évben jelent meg, bár a címlapra nyomott évszám 1530-at jelez, nem valószínű, hogy CIBO BRUNFELS-től vette volna a kökörcsin ismeretét.

A tudományban használatos *Pulsatilla* név először MATTHIOLI munkájában, a Dioskurides-kommentárok második kiadásában, 1558-ban olvasható.² Minthogy MATTHIOLI azt írja, hogy ez a kökörcsin olasz neve, arra is gondolhatunk, hogy a *pulsatilla* olasz népies növénynév, ennek azonban semmi bizonyítékát sem találtam és nekem sokkal valószínűbbnek tetszik, hogy MATTHIOLI, akár már jól ismerte a kökörcsint német *K ü c h e n s c h e l l e* nevét, amely tulajdonképpen a kézzel rázott asztali csengő neve, ezt az, először BRUNFELS által említett nevet fordította olaszra, illetőleg latinra. Az is lehet, hogy a kézzel rázott asztali csengőnek a renaissanceban közhasználati olasz neve volt a *pulsatilla* és *pulsatile*.

Magyarországba CLUSIUS közvetítette a *Pulsatilla* nevet,³ de az itt nagyon hamar elterjedt és már a XVI. században kiszorította a közép-

¹ CELANI E.: Sopra un erbario di GH. CIBO conservato nella R. Biblioteca Angelica di Roma. Malpighia, 1902.

² MATTHIOLUS: I discorsi nei sei libri della materia medicinale di Peclacio Dioscuride. I. kiad. 1554. — II. kiad. 1558.

³ CLUSIUS: Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam observatarum historia. 1583.

kori titipus és *primula veris* nevet. Az élesszemű CLUSIUS azonban azt is észrevette pannoniai tartózkodása idején, hogy a Közép-Duna vidékén két, egymástól virága színében és nyílásában különböző kökörcsin él és Pannonia flórájáról 1583-ban megjelent munkájában ezeknek magyar nevét is közli, szerinte az egyik *lo kewkewrchin*, a másik pedig *lean kewkewrchin*. Ezt a két magyar nevet ter-

2. kép. Lökökörcsin (*Pulsatilla nigricans* STÖRCK) a Hármashatár-hegyen Budapest mellett. (VAJDA L. felvétele.)

mészetesen szintén BEYTHE ISTVÁN-tól hallotta és a pannoniai flóraműhöz mellékelt Beythe-féle latin-magyar növénynévjegyzékben¹ ezt olvashatjuk:

Pulsatilla dilutior praecociorque lo Kökörchyn, h. e. equina.

Pulsatilla saturatior serotina lean Kokorchyn, h. e. Virginis.

Ezek a nevek minden bizonnyal BEYTHÉ-től erednek, az első a kökörcsin használatából támadt, mert a kökörcsinnel bizonyára már akkor is lovakat orvosoltak, a másik jelző pedig a növényfajok megkülönbözteté-

¹ BEYTHE I.: *Stirpium nomenclator pannonicus*. 1583.

sében a füveskönyvek idején gyakori femina vagy virgo fordítása. A XVI. században ugyanis a régiek nyomán az ismert növényt gyakran a mas jelzővel tüntették ki, viszont a később megismert hasonló fajt vagy a kisebb, vagy másszínű hasonló növényt femina gyanánt különböztették meg.

A kétféle kökörcsin nevét megtaláljuk SZIKSZAI FABRICIUS szójegyzékében is.¹ Ez azért feltűnő, mert SZIKSZAI Sárospatakon 1576-ban meghalt s így BEYTHE munkáját nem ismerhette. Pedig kétségtelen, hogy a SZIKSZAI névvel Debrecenben 1590-ben megjelenő szójegyzék, amelyből akkor a legtöbb magyar iskolában tanultak, a kökörcsin ismeretét BEYTHE munkája nyomán közli. Ez rögtön szembeötlik, mihielyt a vonatkozó két sort elolvassuk a SZIKSZAI neve alatt közölt szójegyzékben, amely így szól:

pulsatilla dilutior, vel praecox Lo kökerczin,

pulsatilla saturatior, serotina Lean kökörcz.

Ez az egyezés nem lehet véletlen és így meg kell állapítanom, hogy a SZIKSZAI neve alatt tanítványai által a tanár halála után 14 évvel kiadott szójegyzékben a munkát sajtó alá rendező tanítványok változtatásokat tettek, a SZIKSZAI által készített szójegyzékbe utólag olyan szavakat is beszúrtak, amelyeket SZIKSZAI nem ismert és nem használt.

Botanikai irodalmunk a XVII. és XVIII. század folyamán rendkívül aláhanyatlott és ebben az időben nyoma vész a kököresinnek is. Csak a XVIII. század végén találunk megint rája CSAPÓ teljesen ódivatú füveskönyvében. Már a XVI. századbeli füveskönyvek szorosabb csoportba kapcsolják a kököresint a szellőrózsákkal (*Anemone*) és a sárgavirágú tavaszi hériccsel (*Adonis vernalis*), ennek alapján már SZIKSZAI FABRICIUS szójegyzékében több latin növénynev magyar megfelelője a kököresin:

Anemone pulsatilla, kükörcz,

Helleborine Matthioli, sárga kükörczin,

Narcissus kökörcz, kígyóhagyma,

Pulsatilla kökercz (itt a már idézett ló- és lánykököresin).

CSAPÓ füveskönyve² szintén több növényre terjeszti ki a kököresin szó tartalmát, de az ő kököresinnövényei nem azonosak a Szikszai-féle fajokkal. CSAPÓ szerint az első kököresin a *Colchicum autumnale*, a második a *Pulsatilla* a két fajával, a harmadik pedig a sárga kököresin, a *Primula officinalis*. CSAPÓ füveskönyve nyomán keletkezett a *Cholchicum* magyar kikirics neve. Ugyanis CSAPÓ a kököresint kükörits, kükirtz, kükertz, kükerts és kökörtén módosulataiban sorolja fel. Mikor később DIÓSZEGI és FAZEKAS magyar nevét keresték a *Colchicum*-nak és az irodalomban nem találtak mást, mint a SZIKSZAI által használt vadsáfrányt és a LIPPAI által használt sáfrányt, a kököresin szót meghagyták a *Pulsatilla* magyar nevéként, a Csapó-féle küköricsből pedig a *Colchicum* kikerics magyar nevét alakították.

Ime, ilyen hosszú utat futott meg ezer esztendő folyamán a Duna—Tisza földjén a levediai származású kököresin szó! Nemcsak hogy nem felejtette el a magyarság erre a nyugati hazájában sem, nemcsak hogy megvédelmezte a nyugati növénynevek beáradása idején is, hanem még fejlesztette, alakította is és ezzel tovább gazdagította a magyar nyelv szókincsét.

¹ MELICH J.: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. 1906.

² CSAPÓ I. Új füves és virágos magyar kert. 1775.

Önként felmerül itt az a kérdés, hogy volt ez lehetséges? Feleletül pedig azt kell mondanunk, hogy csakis a növény használata biztosíthatta a szó életét. Már a levediai magyarságnak valami célra kellett használnia a kökörcsint, mert különben nem nevezte volna meg. A Duna—Tisza

3. kép. Déli kökörcsin (*Pulsatilla australis* HEUFF.) Tapolcán
a Bükkhegységben (VAJDA E. felvétele.)

országában is használnia kellett ezt a növényt, mert különben itt feledésbe merült volna a kökörcsin szó.

És valóban, írásbeli bizonyítékunk van arra, hogy a magyarság már a középkorban hasznos növénynek tartotta a kökörcsint. A már említett és a római Casanate-könyvtárban őrzött Korvin-kódex, amely tulajdonképpen Itáliában orvosok számára készült természetrajz, nem a latin szöveg

növényneveihez írt magyar növénynevek között őrzi a kökörcsin nevet, hanem külön a kódexbe írt állatorvosi receptben. A receptek végére írt megjegyzésből tudjuk, hogy ezeket a recepteket MÁTYÁS király könyvébe budakörnyéki pálosrendi szerzetes írta, aki nyilván használatra kölcsönözte a királyi könyvtár kódexét.

Semmi okunk feltenni, hogy ez a szerzetes valahonnan nyugatról hozta volna ezt a receptet, mikor a nyugati botanikai irodalomban ekkor még semmi nyoma a kökörcsin nevének és használatának. Ellenben éppen a szó ősi magyar eredete teljes joggal megkívánja, hogy ebben a receptben a kökörcsin ősi használati módját, vagy legalább is annak közvetlen származású módosulatát lássuk. A kökörcsin-receptet tehát nem a magyarok számára írta le a magyar szerzetes, hanem nyilván a király udvarában, vagy a kolostorban időző idegen tudósok számára. Ebből talán még arra is szabad lenne következtetni, hogy a kökörcsin orvosi használata mégis Magyarországból jutott volna nyugatra. S bár a középkori német ungrischkraut és ungrischwurz nevek szerint a nyugati országokban összekapcsolták egyes gyógynövények neveivel a magyarságot, mégis azt hiszem, hogy a kökörcsin használatát nem a magyaroktól tanulták, legalább is a kökörcsin nyugati neveiben ennek semmi nyoma.

A szóbanforgó Korvin-kódexben megörökített magyar eredetű kökörcsinrecept következőképen hangzik: „contra hymle, ad comedendum debent eis dare radicem kekerczin vulgariter, scilicet latine primule veris, conterendo cum sale.“ A két magyar szót őrző állatorvosi recept tanúsága szerint a régi magyarok a juhok himlőjét orvosolták a kökörcsinnel.

A nyugati országokban egészen másként használták fel ezt a növényt. A XVI. században mindenfelé elterjedt a házi desztillációs készülék, amelyet a magyarok is nagyon megkedveltek és „kisüst“ néven ma is nagyrabecsülnék. A desztillálás akkor divat volt és a gyógyszerészek meg az orvosok minden növényen kipróbálták a kisüstöt. BRUNFELS adatai szerint a kökörcsin is a desztillációs készülék révén lett gyógynövénné, a kökörcsin leveleinek párolt nedvével sebet tisztítottak és gyógyítottak. Valami nagyra azonban nem becsülhették sohasem a kökörcsin-orvosságot, mert bár minden füveskönyv ír a kökörcsin használatáról, mégis a XVIII. században „M. D. ANTON STÖRCK Úr, Felső és kegyelmes királyné Maria Theresia Aszszonyunknak Udvari Első Orvosa és Tanácsosa“, újdonság gyanánt írja le és részletesen ismertetett tapasztalatai alapján főként szembajok gyógyítására ajánlja.¹

CSAPÓ sem a kökörcsingyökeret írja elő gyógyszernek, hanem a levelet. Az állatok közül a lovak orvosságaként említi a kökörcsint: „lovaknak nehezen gyógyuló fekélyeit ez fűvel meg lehet tisztítani s gyógyítani“.

Az irodalom azonban arról tanuskodik, hogy a magyar nép másként is használja a kökörcsint. BELULESZKÓ SÁNDOR azt írja, hogy a húsvéti tojás festésére használt sárga festék némely vidéken kökörcsinből (*Pulsatilla*) készül.² Sajnos, arról nem szól, hogy a növénynek mely részéből és hogyan készül a sárga kökörcsinfesték.

¹ A. STÖRCK: Libellus de usu medico Pulsatillae nigricantis. 1771.

² BELULESZKÓ S. Magyar hímes tojások. A Magy. N. Múzeum néprajzi oszt. ért. 1905.

Mindezek alapján kétségtelen, hogy a kökörcsin használata is ősi hagyomány a magyarság körében. Feltehető, hogy a magyarok már Levediában is kuruzsolták juhaikat kökörcsinnel. De ennél többet is fel kell tennünk. Ha már egyszer ismerték és kézbe fogták az ősmagyarok a kökörcsint, akkor egészen bizonyosan észrevették annak szépségét is. Ha az egyiptomi embert meghódította a nílusi lótusz virága, a hindut a gangeszi lótuszé, a perzsát a rózsáé, a szíriait a liliomé, miért éppen a

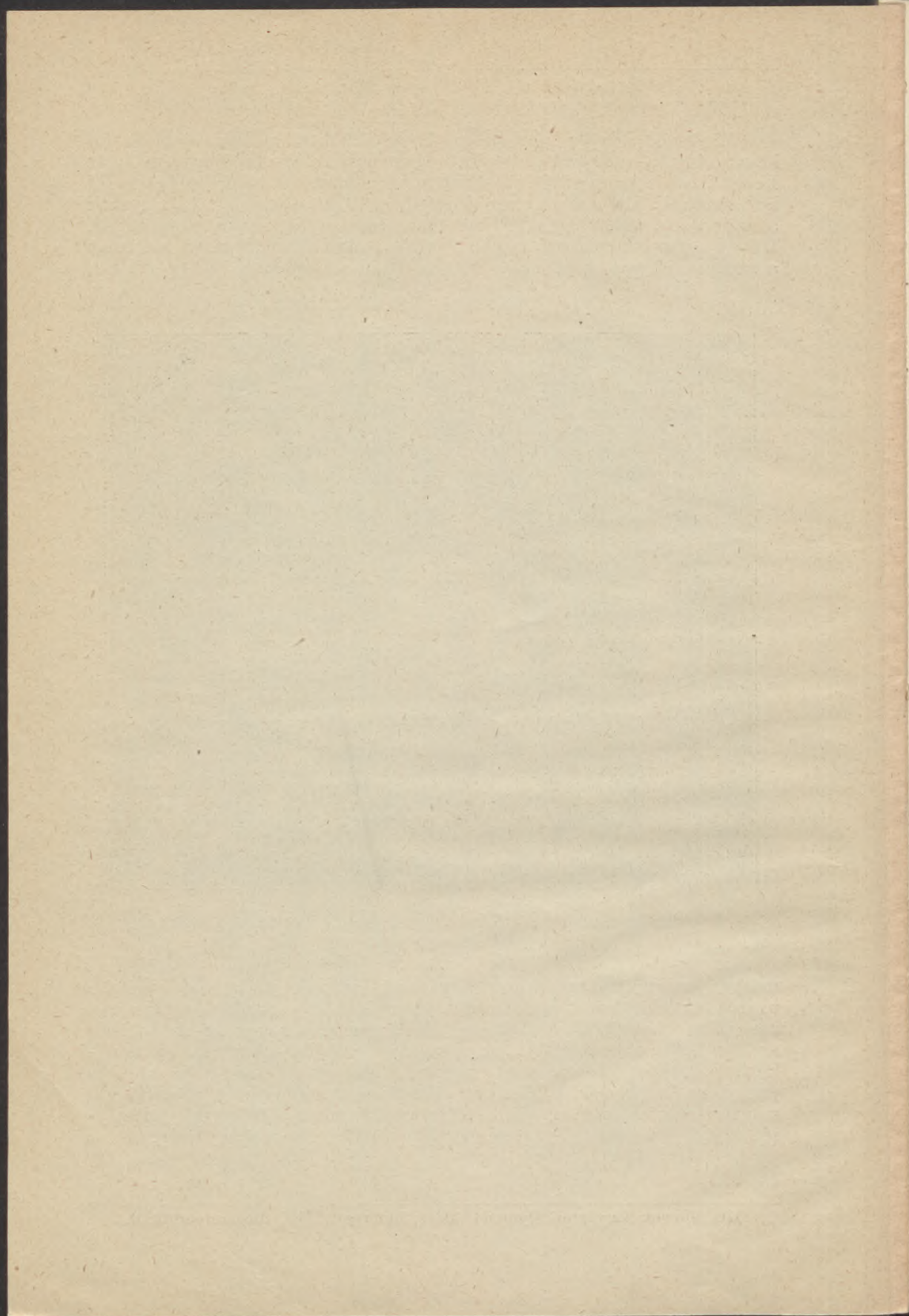

4. kép. Mezei kökörcsin (*Pulsatilla pratensis* L.) Hosszúpályi mellett.
(VAJDA E. felvétele.)

magyar ember állhatott volna ellen a virágszépesség varázsának! Kertbe ugyan sohasem került a kökörcsin, mert nehéz a gondozása, azonban néha-néha lehetett dísz a virágából. Mindenesetre a kökörcsin bizonyítéka annak, hogy a honfoglaló magyarság már szívében hordozta a virágkultusz csiráját. Tehát most, amikor a magyar málokon és homokpusztákon megjelenik a kökörcsin virága és a virágárusok kosarában a városi járókelőknek is meghirdeti a tavaszt, üdvözljük szeretettel szépségét, amelyet több mint ezer éve fogadott lelkébe a magyarság.

Dr. Rapaics Raymund.

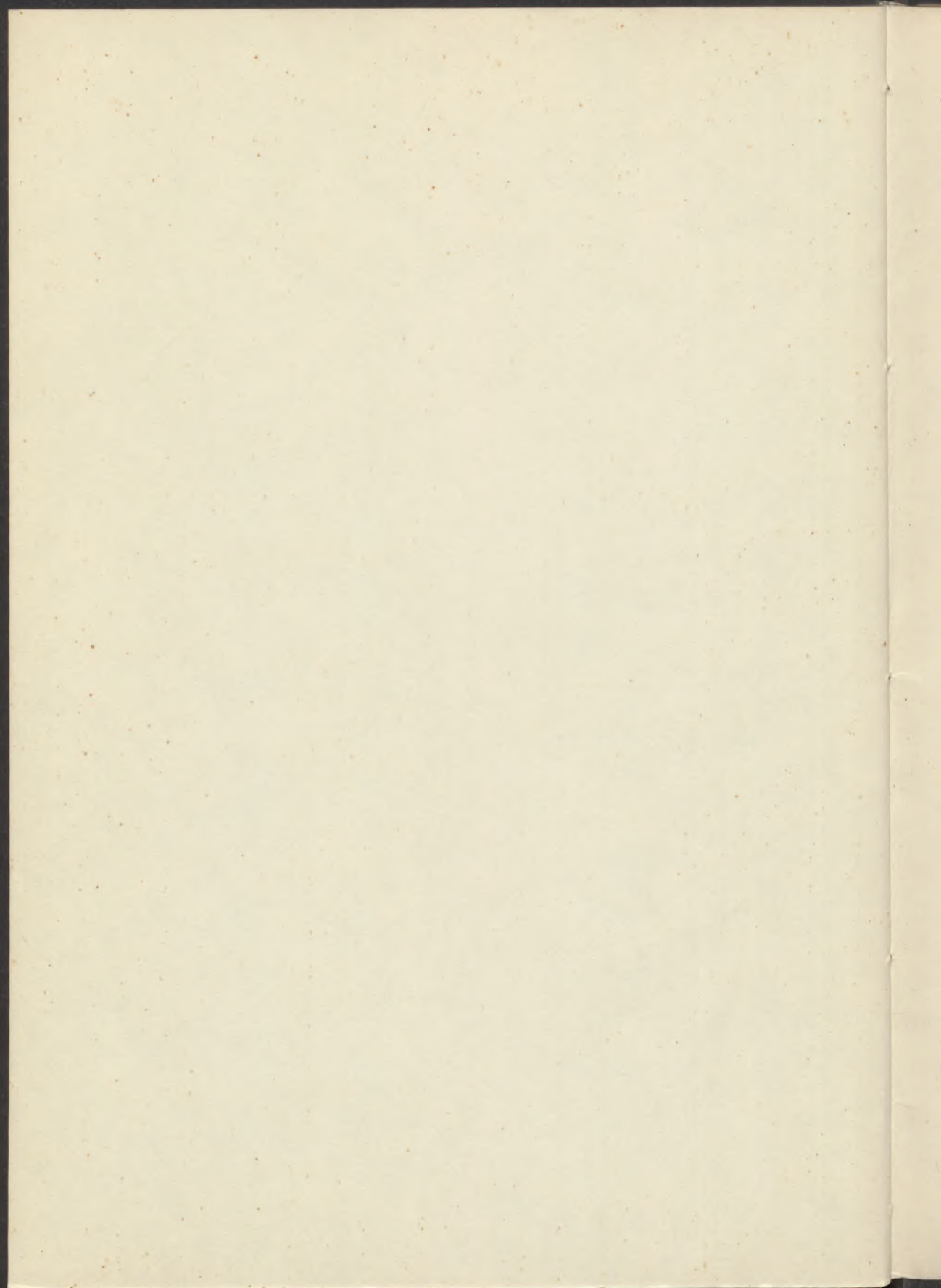

1973 DEC 29

